

ВІДГУК
офіційного опонента,
кандидата юридичних наук, доцента,
доцента кафедри теорії та історії держави і права
Чорноморського Національного Університету імені Петра Могили
Ковальнової Світлани Григорівни
на дисертацію
Цушко Світлани Єфремівни
на тему: «Інституціоналізація публічного представництва
в українській державотворчій традиції (IX - середина XVII ст.):
історико-правове дослідження»,
представленої на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук
за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія
політичних і правових учень

Вивчення тексту дисертаційного дослідження С.Є. Цушко, автореферату та наукових праць здобувача, опублікованих за обраною темою, дають підстави зробити такі висновки.

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Представницька демократія в умовах великої за розміром та населенням держави, якою є Україна, є абсолютно необхідним для виживання та сталого розвитку суспільства інститутом, уже хоча б тому, що інститути прямої демократії є малопридатними для вирішення як стратегічних, так і щоденних проблем життя соціуму. Разом з тим очевидним є непростий сучасний період розбудови представницьких органів у системі механізму держави, що зумовлює наукові пошуки та осмислення з нових позицій історичного досвіду становлення та розвитку представництва в Україні. Окремо зазначимо, що демократія та усі її форми, з представницькою демократією включно, є складовою європейських правових цінностей, долучення до яких український народ виборює на шляху європейської інтеграції. І, серед іншого, це передбачає наявність ідеологічного підкріплення процесу демократизації, який здатна забезпечити насамперед історико-правова наука. Тому можна погодитись з аргументами дисертантки, наведеними щодо актуальності обраної нею теми дослідження: від рівня наукового осмислення генезису організації та функціонування

представницької влади в Україні й урахування набутого історичного досвіду багато в чому залежать перспективи та наслідки сучасного реформування як інститутів держави та місцевого самоврядування, так і політичної системи суспільства в цілому.

Достовірність і новизна наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Структура дисертаційної роботи є добре обміркованою, що дозволило С.Є. Цушко розкрити тему всебічно та послідовно. Вдало обраний методологічний інструментарій, в якому органічно поєднано традиційні методи з тими, що порівняно недавно увійшли до дослідницького арсеналу вітчизняних учених, сприяв логічності та переконливості основних положень, тез та висновків авторки.

Розділ 1 дисертації присвячено історико-теоретичним та історіографічним засадам дослідження. Заслугове на увагу сформульоване дисертанткою поняття публічного представництва та визначення його ознак у досліджуваній період. Можна погодитись із визначенням поняття інституціоналізації публічного представництва як процесу виникнення, утвердження та передачі наступним поколінням соціальних суб'єктів норм, структур і практики діяльності представницьких органів влади, які виражають інтереси та заміщують своєю компетенцією волю суб'єктів – учасників публічно-правових відносин. Слід визнати правильним визначення поняття державотворчої традиції як легітимізованої правовими засобами (звичаї, закони, конституції) соціальної практики формування державної організації суспільного життя, що передається з покоління у покоління у вигляді характерних для певного суспільства моделей державного ладу, який включає систему органів влади, форму правління та державного устрою, домінуючі методи державного управління тощо.

Авторкою встановлено, що інституціоналізація публічного представництва на українських землях протягом досліджуваного періоду мала нелінійний та незавершений характер, включала елементи реінституціоналізації та деінституціоналізації, що проявлялося у збереженні в структурах станового представництва деяких елементів потестарної влади.

Слід погодитись із твердженням С.Є. Цушко про співвідношення інституціоналізації публічного представництва та державотворчої традиції: на думку дисертантки, публічне представництво, виникнувши на ранніх етапах переходу до державноорганізованого суспільства, оформлюється як традиція у вигляді узвичаєної практики, яка в подальшому легітимізується у нормах права і відтворюється подальшими поколіннями згідно з моделями, оформленими у вигляді правових норм.

Заслугове на увагу позиція дисертантки щодо визначення точок дискретності (переривистості) процесу формування публічного представництва. Автор слушно вказала, що такими точками стали: незавершеність перетворення приватно-публічного представництва доби Русі у станове представництво внаслідок її інкорпорації до складу іноземних держав; припинення публічного представництва українських станів та українських земель у представницьких органах Великого князівства Литовського з причини переходу українських земель під владу Корони внаслідок Люблінської унії; невисока залученість шляхетського стану українського суспільства до участі у представницьких органах Корони та Речі Посполитої внаслідок економіко-політичних і релігійно-ідеологічних причин; партикуляризм публічного представництва, викликаний системою не пов'язаних одна з одною магдебургій та козацького самоврядування, що в сукупності зумовило відсутність загальнонародного представництва напередодні Національної революції 1648–1676 рр.

С.Є. Цушко здійснила аналіз понад 300 джерел – пам'яток права та наукової літератури (не лише українських, а й іноземних дослідників, у тому числі тих, чії праці досі не були перекладені українською мовою), що надало глибини та достовірності її висновкам. Достатньо повно охарактеризовано результати дослідження історії представницьких установ на українських землях у працях попередників і виявлено недосліджені або малодосліджені аспекти теми. На думку дисертантки, досі не визначено наявності перервності у розвитку публічного представництва на українських землях, організаційні форми та стадії утвердження інституту публічного представництва (тобто того,

що складає процес інституціоналізації публічного представництва в категоріях інституціонального підходу). На цих питаннях і зосереджено увагу авторки.

Розділ 2 дисертаційного дослідження присвячено характеристиці зародження та становлення інститутів представницької влади на Русі. Дисертантка слушно визначила, що першовитоками публічного представництва в Україні були віче, боярська рада та князівські з'їзди (снеми) Русі. Належним чином обґрунтованим є твердження, що ці органи поєднували в собі елементи додержавної потестарної влади і ранньофеодальної державної влади, приватного і публічного представництва, а також пройшли первинну інституціоналізацію у вигляді оформлення звичаєвих правових норм, які регулювали процес їх створення, функції та порядок діяльності, що з об'єктивних причин (через іноземне підкорення) не була завершена.

Процес інституціоналізації авторка простежує з додержавних часів, аргументовано доводячи, що збори громади, властиві усім спільнотам на ранніх стадіях політогенезу, мали окремі ознаки інституту публічної влади, зокрема, складались з представників окремих сімей (родів), приймали обов'язкові для громади рішення, виконання яких забезпечувалось примусовою силою громади. Для цього дисертанткою коректно застосовано методику історичної аналогії, зокрема, співставлення відомостей про давніх слов'ян Прокопія Кесарійського, Титмара Мерзебурзького, відомостей Корнелія Тацита про давніх германців та відомостей про збори слов'ян у недатованій частині «Повісті минулих літ». Авторка переконливо довела наступність у зборах громади та віча, яке поєднувало елементи безпосередньої демократії та приватного представництва міських сімей (родів).

С.Є. Цушко простежила процес інституціоналізації боярської ради від дружинної ради при князі до аристократичного органу, до складу якого входили уже не усі, а лише «старші» або «більші» дружинники, міський патриціат і вище духовенство. Таким чином, переконливо показано, що рада поєднувала елементи додержавного представництва – представництва озброєної частини громади, представництва міського населення, представництва знатних фамілій та духовенства. Обґрунтовано тезу про те, що

на завершальному етапі інституціоналізації боярська рада в окремих князівствах набула певної самостійності і, подекуди, опозиційності князеві.

С.Є. Цушко вважає, що органом публічного представництва були з'їзди руських князів. Відмітимо, що така точка зору не є усталеною, наприклад, В.М. Єрмолаєв не відносить з'їзди князів до інститутів представництва. Утім, наведені авторкою дані про те, що князівські снєми поєднували приватні інтереси членів князівської родини та загальні інтереси окремих територіально організованих груп руського суспільства, дозволяє розцінити її версію інституту з'їздів як таку, що, як мінімум, заслуговує на існування. Цікавим і новаторським можна вважати висновок про те, що принципова закритість з'їздів, слабкість і нерозвинутість інституту васалітету-сюзеренітету, близькість до східних традицій формування та відправи публічної влади зумовили незавершеність інституціоналізації князівських з'їздів (снємів) та їх трансформації до таких станово-представницьких установ, якими стали станово-представницькі органи влади у країнах Західної та Центральної Європи.

У розділі 3 дисертації охарактеризовано формування та функціонування органів представництва шляхти та нешляхетських станів населення українських земель у складі Великого князівства Литовського, Польщі та Речі Посполитої. Переконливим виглядає висновок щодо ролі руської традиції у процесі еволюції представницьких органів держав, до складу яких протягом досліджуваного періоду входили українські землі.

Авторка обґрунтувала твердження про представницький характер Паниради Великого князівства Литовського, відзначаючи, що цей орган пройшов еволюцію від ситуативного зібрання князівських помічників, скликаного за волею князя, до дорадчого органу при князеві, склад якого включав удільних князів (а з ліквідацією удільних князівств – намісників), представників центрального апарату публічної влади, католицького духовенства. На підставі аналізу нормативних правових актів відповідного періоду дисертанткою визначено коло питань, які князь обговорював з радою: міжнародні справи, земельні пожалування та призначення на посади, вибори князя. Доведено що,

інституціоналізація ідеї публічного представництва, органом якого виступала Пани-рада, у правосвідомості українського населення відбувалась не стільки через безпосередню участь у Пани-раді українських делегатів, скільки через принесення присяги Пани-раді та практику реалізації ухвал і постанов Пани-ради, які прямо стосувались населення українських земель.

Як позитивний здобуток дисертаційної роботи слід відмітити вироблення авторкою періодизації інституціоналізації станового вального сейму від ситуативного епізодичного запрошення представників шляхти до розширених засідань Пани-ради для вирішення загальнодержавних справ до законодавчого оформлення статусу вального сейму, поряд із чим втрачала позиції Пани-рада.

Авторкою також розроблено періодизацію публічного представництва українства у Польському королівстві та Речі Посполитій. Належним чином аргументовано висновок про те, що участь у діяльності вального сейму Речі Посполитої була для української еліти не тільки можливістю вплинути на державні рішення, але і серйозною політичною школою публічного представництва.

Окремий підрозділ роботи присвячено шляхетським сеймикам. Доведено, що саме вони були важливим інструментом інституціоналізації публічного представництва на українських землях, чому сприяли їх регулярність, наявність визначеної компетенції (у тому числі – право впливати на прийняття загальнодержавних рішень), наявність чітких норм-правил формування та роботи, залучення до їх роботи широких верств шляхти.

Авторкою критично переосмислено досвід нешляхетського публічного представництва. Зокрема, вона відходить від відверто ідеалістичного уявлення про магдебурзьке право та козацьке самоврядування, які в існуючому науковому доробку здебільшого представлені як чи не єдині витoki української демократії. С.Є. Цушко висловлює думку, що міста України зіграли важливу роль в інституціоналізації публічного представництва на локальному рівні, зокрема, поширенні демократичних практик виборності, змінюваності та підконтрольності суспільству публічної влади, але при тому, на думку дисертантки, місцеве самоврядування не стало інструментом

формування загальнонаціонального, народного представництва через обмеження доступу до виборів та інших форм демократії, строкатість міщанства за етнічним та конфесійним складом, відсутність представництва містян у вальному сеймі як Великого князівства Литовського, так і Речі Посполитої.

Авторка висловила слушну думку, що виникнення козацького самоврядування було реакцією на недопущення нового стану населення до існуючої у Речі Посполитій системи станового публічного представництва, що зумовило повернення козацтва до прямої демократії, але разом з тим призвело до деінституціоналізації уже розвинутих на той момент інститутів публічного представництва на українських землях. Переконливо виглядають висновки про складну природу публічного представництва нешляхетських верств населення України. Зокрема, автор слушно вказала, що представницькі інституції у Запорізькій Січі та у міському самоврядуванні поєднували елементи станового представництва відповідних шарів населення (козаків і містян) з рудиментами потестарної влади (загальні збори містян, козацька рада, в тому числі чорна рада тощо), тож були проявами як інституціоналізації, так і деінституціоналізації публічного представництва. Новаторським виглядає положення про амбівалентний характер козацьких рад, які, на думку автора, поєднували елементи народного та станового представництва, традиції потестарної влади, публічного представництва часів Русі та заперечення традицій станового представництва в Речі Посполитій. Можна погодитись з С.Є. Цушко в тому, що інституціоналізація козацьких рад як органів національного представництва не була завершена до моменту початку Національної революції 1648–1676 рр.

Дискусійні питання та зауваження за змістом дисертації. Як і будь-яке наукове дослідження, що має наукову новизну, дисертаційна робота С.Є. Цушко містить низку дискусійних положень, які потребують уточнення та додаткової аргументації під час публічного захисту дисертації:

1. Визначаючи зміст широко вживаного у роботі терміну «публічне представництво», дисертантка вказує на шляхи надання повноважень

представницькому органу публічної влади; такими, на її думку, могли бути або вибори, або мовчазна згода відповідної соціальної групи на прийняття цим органом рішень. Варто було б скоригувати авторське визначення з урахуванням того, що боярська рада та Пани-рада були органами, які формувалися з представників вищої аристократії за правом народження.

2. С.Є. Цушко наголошує на ролі, яку відіграли руські традиції публічного представництва у представницьких органах публічної влади Великого князівства Литовського та Польщі. Було б доцільним проаналізувати співвідношення, взаємодію та синтез указаних традицій з польськими та литовськими протягом функціонування цих органів протягом XIV – першої половини XVII ст. та поступову їхню еволюцію.

3. Автор стверджує, що в органах публічної влади Великого князівства Литовського, Королівства Польщі, Речі Посполитої не було публічного представництва українських станів та українських земель (с. 195). Виникає сумнів у можливості існування такого представництва протягом пізнього середньовіччя, адже у досліджуваний період ще не було сформоване національне самоусвідомлення як таке.

4. Аналогічним чином варто уточнити висновок щодо не сформованості до 1648 р. системи загальнонародного представництва українців у Речі Посполитій (с. 12 автореферату). Як слушно вказала дисертантка у тексті роботи, поняття «народ», «загальнонародний» у першій половині XVII ст. не збігалося з його теперішнім розумінням, тож навряд чи могла скластися така система.

5. У цілому можна погодитись із запропонованою С.Є. Цушко концепцією розвитку інститутів публічного представництва на українських землях. Однак додало б цінності роботі більш виразне акцентування уваги не лише на політичних, а і на соціальних, релігійних, культурних та інших чинниках, що сприяли еволюції вказаних інститутів.

Загальний висновок по дисертації. Висловлені зауваження переважно мають характер запрошення до дискусії протягом захисту роботи і не змінюють загалом позитивної оцінки дисертаційної роботи С.Є. Цушко, яка є

завершеним самостійним науковим історико-правовим дослідженням і якій властиві ознаки наукової новизни та практичної значущості.

Основні положення роботи С.Є. Цушко викладено у 7 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях України та збірках матеріалів наукових конференцій, що дозволяє зробити висновок про належний обсяг та рівень оприлюднення результатів роботи.

Зміст автореферату відповідає змісту дисертації, стисло відтворюючи її основні положення та висновки. Дисертаційна робота С.Є. Цушко за своїм змістом відповідає паспорту наукової спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Викладене вище дозволяє зробити висновок, що за змістом та науковою новизною кандидатська дисертація Світлани Єфремівни Цушко на тему «Інституціоналізація публічного представництва в українській державотворчій традиції (IX – середина XVII ст.): історико-правове дослідження» відповідає вимогам чинного Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (із наступними змінами), а її авторка заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри
історії та теорії держави і права
Чорноморського Національного
Університету імені Петра Могили

С.Г. Ковальова

